

текстів їм вдалося виявити рівень та джерела його знань. Так, Риков постає не тільки як ерудит-начитанець європейського рівня, а й як своєрідний письменник, який вміло одягав наукові трактати у шати епістолярного жанру і навіть художньої прози (хоча і різної якості), а, може, й був автором алегоричних притч.

У главі 4 книги («Русский Фауст») постає Івана Рикова розглядається в контексті сучасної йому культурної ситуації в Східній Європі, простежуються впливи на нього європейської польсько-литовської, старовізантійської культур. Автори висувують також досить сміливу гіпотезу щодо перекладу Риковим значної частини книги «Рафлі» безпосередньо з арабської мови (с. 117—124), і, нарешті, дуже інтригуючий сюжет — автори пов'язують генезис творчості Рикова із знаменитою новгородсько-псковською ерессю XV—XVI ст. — ерессю «жидовствующих» (с. 126—130).

У додатках до книги опубліковано твори Рикова (та їх переклади), які автори вважають оригінальними («Легенда о происхождении книги Рафли», «Притча о четырех временах года», «Притча о царь-годе», «Изложение античных мифов»).

Завершити огляд надзвичайно цікавої і змістовної книжки хотілося б одним спостереженням, що стосується безпосередньо нашої історії. Хоча Радзивілівський літопис містить давньоруський текст, сам рукопис, треба гадати, було створено у XV ст. в межах Великого князівства Литовського (можливо в Полоцьку), і навіть в його мініатюрах, попри те, що вони зроблені за старими зірцями, явно відчуваються західні впливи. Отже, геомантичний малюнок відбиває зацікавлення мініатюриста, за старою термінологією, «західноруського». Крім того, автори відзначають серйозний вплив на Рикова польсько-литовської вченості (він знає, щоправда дуже поверхово, латину, в його творах присутні лексичні відгуки «західноруської» мови, часом навіть польської). Все це врешті-решт вказує на культурне середовище Великого князівства Литовського, зв'язки якого з Псковом загальновідомі. Саме звідти (і ширше — з руських земель Речі Посполитої), можна гадати, виходили ті культурні імпульси, що привели до появи псковського Фауста. І, хто знає, почни хтось розкручувати слід того геомантичного малюнку в зворотній, «литовський» бік, скільки Фаустів вітебських, полоцьких чи луцьких довелося б відкрити?

О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

Г. Сагановіч

НЕВЯДОМАЯ ВАЙНА 1654—1667

Мінск, 1995, — 144 с.

Українська та білоруська історіографії розвивалися в радянські часи в однаково несприятливих умовах. Особливо небажаними в СРСР були дослідження історії боротьби народів проти цієї імперії, за власну незалежну державу. Радянська історіографія розвивалася в цілому в річищі старої російської великодержавницької історичної думки, обслуговуючи насамперед інтереси Російської імперії і відповідним чином фальсифікуючи минуле. Всім добре пам'ятно, як нав'язувалося відверто антинаукове трактування Переяславської ради 1654 р., як національно-визвольна боротьба українського та білоруського народів XVII—XVIII ст. зводилася в писаннях радянського офіціозу до боротьби «за воссоединение Украины с Россией». У такому ж дусі висвітлювалася й історія російсько-польської війни 1654—1667 рр., про яку взагалі згадувалося мало.

Отже, давно вже назріла потреба у дослідженні цієї винятково важливої для Білорусі й України події, тим більше, що починаючи з 30-х рр. XX ст. у нечисленних працях, присвячених історії Білорусі доби фео-

далізму, домінувала соціально-економічна проблематика. Свідомо стверджувалося уявлення про білоруський народ як біомасу, нездатну до власної політичної історії та власного державотворення, а тому приречену на поглинення іншим етносом, іншою державою. В роки перебудови та національного відродження цю сумну традицію перервано і одним з доказів цього є книга Геннадія Сагановича «Невідома війна 1654—1667»*. Хоча зазначено, що це науково-популярна книга, однак у даному випадку популярний, легкий і невимушений стиль зовсім не перешкоджає науковості викладу. А хіба програє будь-яка книга, коли вона видана на високому поліграфічному рівні, що нині є рідкістю, коли вона має у собі чимало різноманітних малюнків і фотографій? Дуже доречними тут стали і додаток, у котрому містяться демографічні таблиці, і біографічні довідки про багатьох політичних діячів, згадуваних у книзі.

Автор досяг поставленої мети: читач одержав досить повний виклад історії невідомої війни. Ліквідована ще одна «біла пляма» і в дослідженні складного історичного явища, і особливо в історичній пам'яті нинішнього покоління білорусів. У книзі дано узагальнююче висвітлення головних моментів війни 1654—1667 рр. — передумови війни і її початок, похід 1655 р., становище Білорусі під російською владою, Віденське перемир'я 1656 р., укладення ліги Великого князівства Литовського (ВКЛ) з Швецією 1657 р., визвольна боротьба білоруського народу проти російських загарбників, Андрусівське перемир'я, наслідки війни тощо. План книги добре продуманий, її відзначає струнка композиція, збалансоване дозування матеріалу. При написанні даної праці Г. Саганович використав досить широке коло джерел та літератури, в т. ч. й архівних, пам'яток, виявлених у Національному архіві Республіки Білорусь у Мінську та Архіві головному актів давніх у Варшаві. Це, без сумніву, сприяло збагаченню дослідження свіжим джерельним матеріалом. Шкода, що в поле зору автора не потрапили важливі археографічні публікації, наприклад, «Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр.», «Жерела до історії України-Руси», фундаментальна «Історія України-Руси» М. С. Грушевського, монографії М. М. Улащика, І. П. Крип'якевича, Л. В. Заборовського, Г. О. Саніна та деяких інших.

Головною заслугою автора є те, що він рішуче розірвав з російською великодержавницькою традицією у висвітленні історії війни 1654—1667 рр., успішно в цілому розвинув кардинальні положення білоруської національної історіографії. Він розкрив катастрофічні наслідки цієї невідомої війни, котра у процентному відношенні забрала більше життів населення Білорусі, ніж друга світова війна. Автор слушно відкинув міф про нібито шляхетні і безкорисливі наміри російського уряду у цій війні щодо Білорусі, підкреслив загарбницькі цілі Москви, навів переконливі факти, які засвідчували окупаційний характер російської влади. Виразно змальовано картини взяття й спустошення Смоленська і особливо Вільнюса, винищення людності Білорусі. Вдало розкрито справжні наміри Москви у вивезенні величезних мас військовополонених і мирних жителів на схід, аж до Сибіру включно; каменя на камені не залишено від примітивних фальсифікатів недавньої пори, котрі намагалися представити такі переміщення мас білоруського народу як добровільні акції. Звичайно, могли бути окремі особи і навіть групи населення, котрі бажали врятувати своє життя переселенням з охоплених вогнем війни рідних місць до Російської держави. Однак в цілому дана акція не може бути розцінена інакше, як примусова депортація.

Добре, хоч і стисло, говориться про К. Поклонського, котрий міг стати керівником процесу білоруського державотворення, про полковника Д. Мурашку, непогано висвітлено укладення союзу ВКЛ із Швецією, роль у цій справі братів Радзівілів, неоднозначну реакцію на цей союз як в самій Білорусі, так і за її межами. Часом навіть короткі зауваження автора дуже красномовні і служать матеріалом для роздумів читача. Так, зауваження щодо ролі Приказу таємних справ у справі неканонічного підпорядкування Київської митрополії московському патріарху засвідчує важливу традицію у відносинах держави й церкви у Росії

Для українського читача особливо цікавими будуть сторінки, на яких висвітлюється роль армії Української держави у спільному з Росією поході проти Речі Посполитої (на білоруських землях), місце Білорусі у планах гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського, спільну боротьбу українців і білорусів проти Москви. Взагалі, перелік позитивних моментів книги можна продовжувати. Однак ми вважаємо за потрібне більше уваги приділити дискусійним або, на нашу думку, невірним чи неточним положенням книги.

Почнемо з того, що автор не дав чіткої оцінки політики Речі Посполитої, Великого князівства Литовського щодо Білорусі. Нам здається, автор трактує ВКЛ як білоруську державу. Не виключаємо такої трактовки, проте не щодо висвітлюваного у книзі періоду. Після Люблінської унії 1569 р. новоутворена Річ Посполита була Польська-Литовською державою (з домінацією Польщі), у котрій Україні та Білорусі відводилося місце внутрішніх колоній. Той факт, що чимало феодалів — прихильників Речі Посполитої — мали українське чи білоруське походження, не доводить білоруського чи українського характеру Речі Посполитої чи (у випадку з Білоруссю) — ВКЛ. Відомий усім Ярема Вишневецький, у чиїх вилах текла кров славного гетьмана Дмитра Вишневецького — Байди, вогнем і мечем придушував повстання в ім'я незалежної Української держави, заливав українським повстанцям очі розплавленим свинцем. Чи не те саме чинив Януш Радзівілл у 1648—1649 рр., коли придушував повстання у Південній Білорусі, взявши Пінськ, Мозир, Бобруйськ та ін., коли спалив у 1651 р. Київ? Тому викликає подив певна односторонність автора, який не бачить того, що Білорусь у середині XVII ст. була не суверенною країною, а ареною протистояння двох загарбницьких держав, — Речі Посполитої і Росії. Особливо яскраво таке трактування Г. Сагановича проявляється, коли мова йде про українські аспекти війни 1654—1667 р. Зовсім не збираюся обілювати Золотаренка чи Нечая, зовсім не хочу вважати справедливими дії Б. Хмельницького, спрямовані на приєднання до України південно-східної України, хоч тоді ще не ustalився етнічний українсько-білоруський кордон і тривала боротьба не на життя, а на смерть не України проти Білорусі, а України проти Речі Посполитої, пізніше і проти Московської держави. Але автору треба було б зазначити, що з 1648 р. відбувалася Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої в ім'я відродження Української держави, що з того самого часу ВКЛ — складова частина Речі Посполитої, робило свій «внесок» у справу придушення цієї війни. Тому в ході тяжкої, але справедливої борні уряд України мав моральне право шукати собі союзника будь-де, в тому числі і в Росії, та спільно з ним громити ворога на його території. Згадане, до речі, і дозволяє внести певні корективи і в оцінку ролі Росії у війні в початковий її період (1654—1657 рр.).

У цій війні були спроби і самих білорусів відродити свою незалежну державу. Існували два варіанти: або шлях здобуття незалежності виключно своїми силами (дана тенденція простежується у діяльності К. Поклонського), або шлях спільної боротьби білорусів і українців проти Речі Посполитої. Тут треба згадати цю спільну боротьбу проти Речі Посполитої на території Білорусі у 1648—1649, 1651 рр. частково і у 1654—1658 рр., активну участь білорусів у Національно-визвольній війні українського народу (досить згадати імена Силуяна Мужилівського та «костирського гетьмана» Яна Соколовського), навіть включення Пінщини до складу Української держави у 1657 р. на особливих умовах. Взагалі, послаблення Речі Посполитої у ході Національно-визвольної війни українського народу давало шанс на справжню незалежність Білорусі. Цей шанс не був використаний, але тут немає провини українського народу і уряду Гетьманщини.

Автор змальовує козаків гетьмана П. Дорошенка і його союзників-ординців хана Аділь-Гірея як грабіжників (с. 124). А мова йде про розгром (на території України!) польських загарбників на чолі з катом Виговського — Себастьяном Маховським. То, може, варто було тут змінити акценти? Запитати: а що робили польські війська на території України, наскільки це узгоджувалося з волею українського народу? У цьому зв'язку не можна не

згадати, що автор, даючи характеристики Радзівіллам, Сапізі, Чарнецькому, не говорить про їхні каральні акції в Україні і Білорусі. Викликає певні застереження вживання автором подекуди термінології, більш характерної для російської та польської великодержавницьких історіографій: «Галицкая Русь» (замість Галичина), «чигиринський гетьман» (про Петра Дорошенка), хоч останній був гетьманом України, а не Чигирин, вживання терміну «козаки» в сенсі «Українська держава», наприклад, «союз українських козаків з Москвою» (с. 62). Явно применшена кількість військ ВКЛ (10—12 тисяч). Тут мова може йти тільки про професійних вояків. Якщо ж взяти до уваги ще й так звану «лужну челядь», то виходить чисельність близько 60 тисяч! Саме стільки було литовського війська у 1651 р. під Білою Церквою, як свідчить «Секретний і правдивий щоденник» А. М'яківського — секретаря короля Яна Казимира.

Але не ці недоліки визначають обличчя книги. Вона в цілому вдало розв'язує поставлену проблему і проливає світло правди на найтрагічнішу сторінку в історії Білорусі. Сподіваємося, що ця книга відкриє серію досліджень Г. Сагановича в галузі політичної історії Білорусі XVI—XVIII ст.

Ю. А МИЦИК (Дніпропетровськ)

Ю. І. Терещенко, В. М. Курило

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. У 2-х кн.

Кн. I ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО 1917 р.

К., 1995. — 424 с.

У сучасних умовах утвердження незалежної України нового підходу вимагає формування навчального процесу у вищій школі Одним з вагомих засобів досягнення цього є створення цікавих і серйозних підручників на основі останніх здобутків вітчизняної і світової науки.

Певною мірою намагалися задовольнити існуючий нині попит на подібну навчально-методичну літературу, зокрема з історії України, і автори рецензованого посібника. В його 16-ти розділах історія України висвітлюється від найдавніших часів до Лютневої революції 1917 р. Читач одержує досить повну уяву щодо території українського етносу, тих соціально-економічних і політичних інституцій, зрештою, власної оригінальної моделі державності, що була витворена українським народом шляхом синтезу світових досягнень і власних традицій. Велику позитивну роль при цьому відіграє персоніфікація історичного процесу, до якої часто і досить вміло вдаються автори посібника. Це особливо помітно при висвітленні громадсько-політичних і культурно-освітніх рухів, національно-визвольних змагань українського народу, історичного шляху української державності в усій його складності і специфіці. Конкретними прикладами такого творчого підходу авторів є, скажімо, розділ про культуру Київської Русі, де окрім традиційного матеріалу, що, власне, переходить з одного підручника в інший, приваблюють сторінки, присвячені процесу формування української національної символіки аж до часів новітньої історії України. Нове бачення багатьох питань політичної і військової історії, подолання тих чи інших стереотипів можна спостерігати в розділі «Україна у 2-й пол. XVII ст.», хоч його структура видається нам надто обтяжливою. Особливо це помітно на прикладі великих за обсягом параграфів (як для навчального посібника), що ускладнює сприйняття матеріалу і його засвоєння. Звертає на себе увагу стислий і в той же час змістовний аналіз яскравого документа української політичної думки початку XVIII ст. — «Вивід (дедукція) прав України», складеного в еміграції П. Орликом, та ін.